

ملا طغرا مشهدی و رساله‌های او

دکتر محمد عابد حسین

ادبیات فارسی در زمان شاهجهان (۱۰۳۷-۱۰۶۸) به اوج کمال رسید. می‌توان گفت که در هیچ یک از ادوار تاریخ فرهنگ هند و ایران مانند این دوره سرمایه‌گذاری عظیم فرهنگی به عمل نیامده است. این نتیجه بخشش‌های بی‌اندازه و تشویقات بی‌حد و حساب شاهجهان بود که ارباب فضل و کمال از اطراف و اکناف عالم به دربار شاهجهان هجوم آوردند. بدون شک این عصر، عصر طلایی و پُرافتخار سلطنت تیموریان به شمار می‌رود که سایر شعب علوم و فنون تحت سرپرستی این مربی بزرگ به حد کمال ترقی یافت. اینجا یکی از نویسندگان زبردست و سخنوران چیره‌دست یعنی ملا طغرای مشهدی و رساله‌های او را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

ملا طغرا برای نثر متکلفانه در میان انشاپردازان مشکل‌نویس عهد شاهجهان شهرت فوق‌العاده دارد. تذکره‌نگاران در شرح احوال زندگانی طغرا بخل نموده‌اند. چند گوشه زندگی که از خلال آثارش روشن می‌شود این است که اصلش از مشهد مقدس است. در تعیین زادگاه ملا طغرا در بین تذکره‌نگاران قدری اختلاف است. بیشتر تذکره‌نگاران مانند طاهر نصرآبادی و صاحب مجمع‌النفایس و یدبضا و تذکره حسینی و ریاض‌الشعرا و شمع‌انجمن و مآثرالکرام و تذکره‌الشعرا و خلاصة‌الکلام و مخزن‌الغرائب و باغ معانی و تذکره همیشه بهار مشهد را مولد طغرا نشان داده‌اند و برخی قزوین را و تنها یکی تبریز را. لکن درست این است که ملا طغرا مشهدی‌الاصل است و آنها که ملا طغرا را

قزوینی نوشته‌اند از تذکره طاهر نصرآبادی استشهاد گرفته‌اند حالانکه طاهر نصرآبادی هم عصر ملا طغرا است و هیچ وقت قزوینی نگفته بلکه می‌نویسد: «ملا طغرا تبریزی شخصی می‌گفت که مشهدی‌ست». نسخه خطی که در کتابخانه خدابخش بانکی‌پور، پتنا مضبوط است همین عبارت را دارد و نسخه چاپی که از چاپخانه ارمغان، تهران طبع شده است همین جوری است. صاحب تکمله تذکره شعرای کشمیر در بخش دوم بر حاشیه می‌نویسد:

«نصرآبادی تبریزی نوشته است، نه قزوینی. نسخه خطی تذکره نصرآبادی که در بانکی‌پور است نیز تبریزی دارد. از مؤلف نشتر عشق همین طور اشتباه شده است. او هم قزوین به جای تبریزی نوشته است.»

از اینجا پیدا است که تذکره‌های پس از طاهر نصرآبادی به اشتباه افتاده‌اند و به جای تبریز، قزوین را زادگاه ملا طغرا نشان داده‌اند که با قول نصرآبادی در تضاد است. الآن می‌بینیم که ملا طغرا در «ساقی‌نامه» خودش را طوسی می‌گوید که نزد مشهد است و حق این است که «صاحب‌البیت ادری ما فی‌البیت» ملا طغرا می‌گوید: به تکلیف آن هندوی چاپلوس گزیدم سفر از گلستان طوس

*

ز راه دغا هندوی بخت من به طوس آمد از هند چون اهرمن
از این توضیح روشن است که ملا طغرا مشهدی الاصل است و در اواخر عهد
جهانگیر (۱۰۱۴-۱۰۳۷) از مشهد به هند آمد.^۱ در ساقی‌نامه تحت عنوان «ساز سفر»
طغرا می‌گوید:

به تکلیف آن هندوی چاپلوس	گزیدم سفر از گلستان طوس
چون فارغ ز طی منازل شدم	به غمخانه هند داخل شدم
دل‌م گشت عازم که تا پایه تخت	کنم راه سر بر سیاهی بخت
سراسیمه گشتم در این پهن دشت	چه گویم چها بر سر من گذشت
ز بنگاله تا احمدآباد و سند	شدم کوچه پیمای هر شهر هند ^۲

۱. اصغر، آفتاب، تاریخ نویسی فارسی در هند و پاک، ص ۳۷۷.

۲. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۱۲۲.

از اینجا معلوم می‌شود که او بیشتر شهرهای هند را پیموده است بلکه طغرا در یک ترجیع‌بند احوال شهرهای مختلف هند را مفصلاً شرح داده است. او نخست شهر دهلی را موضوع زمزمه‌سرایی خود قرار می‌دهد:

ز شهری که آباد شاهجهان شد جهان تازه چون صحن باغ جنان شد
 درازی ز طی کردنش ماند عاجز به پهنایی بازار او چون روان شد
 به هر خانه صد گنج زر گشت بیدار ولی ضبط سرکار صاحبقران شد^۱

شهرهایی که در این ترجیع‌بند توضیح داده شده به قرار زیرین است:
 دهلی، آگره، اتاوه، بیدر، اله‌آباد، جونپور، بنارس، پتنه، دهاکه، اریسه، حیدرآباد،
 نورس، جنیر، احمدنگر، بکلانه، سورت، برهان شمس‌پور، سرنج، ڈهلپور، اُجین، اجمیر،
 انبیر، گجرات، کچ، تته، ملتان، لاهور، کاشی، رھتاس، گجرات کوچک، پشاور و کابل.
 ملا طغرا خصایص و نیرنگی این شهرها را به خوبی سروده و ویژگی نهرها و
 دریاها و صحراها و میوه‌ها و بازارها را توصیف کرده نیز مناظر قدرت را به اسلوب
 بدیع ستوده و در هر بند سیه‌بختی خودش را با این شعر نشان داده:

مرا زین دیار سراپا خزینه نه لینه نه دینه نه کانا نه پینه

در این ضمن شهر پتنه را بدین طور یاد می‌کند:

بهار ارم تا نشد یار پتنه نگردید دم‌ساز گل خار پتنه
 نسیم از درختان فردوس ماوا دعا می‌رساند به اشجار پتنه
 ز بس ریخت برهم گل نو بهاری خزان ره نیابد به گلزار پتنه
 کند مشتری کار خورشید تابان چو گیرد به کف رخت زر خار پتنه
 فلک بهر ناهید طنبوره خواهد ز طنبوره سازان بازار پتنه
 شود گوهر قیمتی از طراوت خرف در بساط دوکاندار پتنه
 ز آب طلا خاک را گل نمایند چو قصری کند طرح معمار پتنه
 نگنجد حسابش به صد دفتر گل ز بس نقره دارد سمن زار پتنه
 فراهم چو گردد شود پشته زر گیاه خزانگی ز کهسار پتنه
 چهل گنج قارون ز گندم فروشی بود حاصل یک زمین دار پتنه

۱. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۳۸۱.

مرا زین دیار سراپا خزینه نه لینه نه دینه نه کانا نه پینه^۱
 طغرا شهر حیدرآباد را هم موضوع قرار داده می‌گوید:
 چو در حیدرآباد خُنیَاگر آید به چنگش مقام حسن شاعر آید
 چسان دایگی گل کند از نسیمش که از بطن یک تاک صد دختر آید
 ز کاخ چمن گر جوانان مجلس بجویند دختر عوض مادر آید
 اگر طرح چینش درآید به کاغذ کی از عهده‌اش کلک مانی برآید
 رود چون متاعش به سوی جزایر ز سودای آن کشتی پُر زر آید
 ز یک بندرش جنس گر شد به بیکو دو صد پسته یاقوت از آن کشور آید
 خزف گر فرستی از آنجا به عمان ز راه تجارت عوض گوهر آید
 بین وسعت کان الماس او را که ملک صباحت به چشمت درآید
 چو بر مُشت گل سایه افتد ز هولش طلا دار چون بوتۀ زرگر آید
 به زیر زمینش ز صندوق گردون برای دفینه زر اختر درآید
 مرا زین دیار سراپا خزینه نه لینه نه دینه نه کانا نه پینه^۲

از کلام طغرا کشف می‌شود که او در عهد شاهجهان از حیث منشی مخصوص به خدمت شاهزاده مرادبخش رسید و هنگامی که شاهزاده در سال ۱۰۵۶ هجری بلخ و بدخشان را فتح کرد طغرا هم رکاب او بود و گذارش مفصلی درباره فتوحات به سبک بسیار پُرتکلف و مصنوع به رشته نگار آورده است که مرأةالفتوح نام دارد.^۳ در آخر عمر به تحریک و رفاقت میرزا ابوالقاسم دیوان مشهور قاضی‌زاده به کشمیر آمد^۴ و در عزلت‌نشینی در معنی سنجی مشغول شد، کسوت درویشی در بر کرد و همانجا در اوایل عهد عالمگیر در سال ۱۰۷۴ هجری این جهان رنگ و بو را پدرود گفت^۵ و در مزارالشعرا در جوار کلیم مدفون شد.^۶

۱. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۳۸۴.

۲. همان، برگ ۳۸۵.

۳. تاریخ‌نویسی در هند و پاک، ص ۳۷۷.

۴. همان.

۵. همان.

۶. راشدی، سید حسام‌الدین، تکمله تذکره شعرای کشمیر، بخش دوم، ص ۹۶.

ملا طغرا شاعری خوش فکر و معنی‌یاب است و در شعرگویی دست به سزایی دارد و در همه اصناف طبع آزموده است ولی عمده شهرتش در نثرنویسی است. زیرا که او منشی طبیعت بود و درین فن کمال قدرت از خدای متعال ودیعت داشت. او در اظهار قدرت قلم و هنر نمایی، چیره‌دستی و مهارت کامل دارد. طغرا آثار گوناگون مثنوی به جای گذاشته که در ردیف شاهکارهای نثر فنی عهد شاهجهان قرار می‌گیرد. اینجا رساله‌های ملا طغرا را مورد بررسی قرار می‌دهم که تا بست و پنج دریافت شده و علاوه برین رقعها و نامه‌ها هم هست که در پی گذاشته.

رساله‌های ملا طغرا

۱. فردوسی: این رساله‌ای است که بهارستان کشمیر جنت نظیر را توصیف می‌کند عبارتش مصنوع است. آغاز:
 ”بسم الله الرحمن الرحيم. فردوسی طغرا عبارتی است از این بوستان معنی‌پروری چون در موسم اردی‌بهشت تحریر به طراحت پرداخته. از جو قلم انشا در زمین رضوان پسند کاغذش از برتری به جای سنبل و نسرين و خط و خال غلمان نهال ساخته...“^۱
۲. تاج‌المدایح: این رساله مختصری در مدح شاهزاده مرادبخش است. آغاز:
 بسم الله الرحمن الرحيم
 چون این نسخه زیب لوایح شده مخاطب به تاج‌المدایح شده
 به آیین طغرا در اوراق زر رقم‌ها نهندش به بالای سر^۲
 سرخرویی قلم به نگارش ثنای شهنشاهی ست که تاجداران گلشن را به چتر سحاب سرفراز گردانیده.
۳. الهامیه: در این رساله ملا طغرا حاسدان و خصمان خودش را نشان داده و چندین کتاب مختلف را هم تذکر داده. آغاز:

۱. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۳۹۴.

۲. همان، برگ ۴۰۲.

”بسم الله الرحمن الرحيم. الهامیه طغرا سماوی کلامی است از پرده غیب یعنی این انشا افلاک پیامی است به شاهد لاریب... در پایان می‌نویسد:

”دار ز خدا امید که این شوخ مقال در بزم سخن ساز ملامت نشود“^۱

۴. مرآةالفتوح: این رساله محتویست بر گزارش مفصل حمله شاهزاده مرادبخش از شاهجهان به بلخ و بدخشان در سال ۱۰۵۶ هجری و فتوحات درخشان وی در آن دیار. غالباً منظورش از نگارش این کتاب اظهار قدرت قلم بوده. از این جهت آن را به سبک منشیانه مروج آن زمان نوشته و در صنایع و بدایع لفظی و معنوی مبالغه بسیار به خرج داده است که گاهی اصل مطلب و حقیقت تاریخ در پوشش عبارات و کنایات پیچ در پیچ مکتوم می‌گردد. آغاز این طور است:

”بسم الله الرحمن الرحيم. مرآةالفتوح طغرا سخن جلیست که چون ساختنش پرداخته. سکندر اقلیم کشا از خجالت آینه‌سازی خویش رو ساخته. یکه تازان میدان تقریر از دولت ستایش ناصری دلیر گفتاراند که به مددگاری فوج مکرمتمش اقلیم کشایان را فتح و نصرت روی نموده و می‌نماید“^۲.

۵. مرتفعات: در این رساله مختصری از احوال دربار جهانگیر بادشاه را توضیح داده. ابتدای کتاب این است:

”بسم الله الرحمن الرحيم. از مرتفعات طغرا سپهر فصاحت کوکبه ظهور یافت و از علو این انشا مهر بلاغت به درجه نور شتافته... شامی که خسرو زرین کلاه یعنی جهانگیر آفتاب بر تخت روان فیروزی سوار بود“^۳.

۶. تجلیات: در این رساله تعریف کشمیر است. رساله این طور آغاز می‌شود:

بسم الله الرحمن الرحيم. طغرا تا از تجلیات خویش بیهوشی ساز کلیم ناطقه نگردید معنی خالقیت آن حق‌کیش در باب نظم و نثر به ظهور نرسید^۴.

۱. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۴۰۶.

۲. همان، برگ ۴۱۱.

۳. همان، برگ ۴۱۵.

۴. همان، برگ ۴۱۷.

۷. مشابهات ربیعی یا مشابهات بدیعی: در این رساله بهار کشمیر را به عبارت بدیعی شرح داده است. ابتدا به این عبارت است:
- ”بسم الله الرحمن الرحيم. مشابهات ربیعی طغرا نسبت به نغمات عندلیبان گلشن اعجاز رسانید و به آویزگی کعبه نوا سبعة معلقات قمریان چمن سحر منسوخ گردانیده“^۱.
۸. کنزالمعانی: ملا طغرا در این رساله شاهزاده شجاع را مورد توصیف قرار داده. رساله چنین آغاز می‌شود:
- ”بسم الله الرحمن الرحيم. کنزالمعانی طغرا خانه گنج زریست کاغذین دیوار و به این در مصر انشا قارون زیوریست اما حاتم کردار. نفایس مخزن دهان جواهر حمد مکرمیست که خزائن رموز شریعت به پیشرو انبیا اکرام نموده“^۲.
۹. تعدادالنوادر: در این رساله هشت مکان را معرفی نموده که در راه کشمیر وجود دارد. این طور شروع می‌شود:
- ”بسم الله الرحمن الرحيم. تعدادالنوادر در طغرا عبارتیست از این مقالات رنگین نزد معنی طلب انشا سرمایه‌ایست بهر خیالات دلنشین“^۳.
۱۰. مجمع الغرایب: «چشمه کام» یک سرچشمه در کشمیر وجود داشت در سراسر این رساله همان سرچشمه را مورد توصیف قرار داده است. آغاز این طور است:
- ”بسم الله الرحمن الرحيم
 زین نسخه که پادشاه گولکنده شنید طغرا به نشان خسرو هند رسید
 چون گشت درین جمیع خیالات غریب موسوم به مجمع الغرایب گردید
 قانون روشیست بتار ترصد ای موج ساز جوش و خروش کرده و کوه مطربان
 در کنار خویش به مضراب نشیمنش به نوازش درآورده...“^۴.

۱. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۴۲۰.

۲. همان، برگ ۴۲۲.

۳. همان، برگ ۴۲۴.

۴. همان، برگ ۴۲۵.

۱۱. تحقیقات طغرا: در این رساله کتاب‌های علوم تفاسیر و عقاید و معانی و معقولات را مورد انتقاد قرار داده. اسلوبش خیلی بدیع است. آغاز:
- ”بسم الله الرحمن الرحيم. تحقیقات طغرا چون به آسمان تازگی خیالات راه یافت، تدقیقاتش چرا به زمین رنگینی مقال نیاورد شتافت...“^۱.
۱۲. آهنگ بلبل: طغرا در این رساله بلبل شیراز خواجه حافظ را تجلیل نموده و لطایف شعری و خصایص الهامی وی را نشان داده. آغاز این است:
- ”بسم الله الرحمن الرحيم.
 طغرا چون این حرف شد صوت یاب ازو یافت آهنگ بلبل خطاب
 پیشرو ساز سخن ترانه حمد صانعی ست که گلشن ابیات رنگین به عندلیبان
 الهام سرود ارزانی فرمود“^۲.
۱۳. نمونه انشا: در این رساله اورنگ‌زیب عالمگیر را توصیف کرده. آغازش این است:
- ”بسم الله الرحمن الرحيم. طغرا فرد انتها چون به تحریر صفت حضرت اعلی شتافته، این رشته والا از کلک او نمونه انشا خطاب یافته“^۳.
۱۴. دردناک یا گریه قلم: این رساله در چگونگی موسم باران است. آغاز:
- ”بسم الله الرحمن الرحيم. گریه قلم خطاب این رقم دردناک طغراست که از ماتم افروزی باعث نوحه شاه و گداست“^۴.
۱۵. معراج الفصاحة: سید بهادر خان یکی از سیاستمداران آن زمان را در این رساله مورد توصیف قرار داده. آغاز:
- ”بسم الله الرحمن الرحيم. معراج الفصاحة طغرا به عرش خیال، رف رف معنی داده و این سئلم رتبه انشا به کرسی مقال پایه مضمون فرستاده“^۵.

۱. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۴۲۷.

۲. همان، برگ ۴۲۸.

۳. همان، برگ ۴۲۹.

۴. همان، برگ ۴۳۱.

۵. همان، برگ ۴۳۳.

۱۶. انوارالمشارق: در این رساله طغرا زور قلم و چیره‌دستی منشیانه خودش را به عبارت مصنوع شرح داده. آغاز:

”بسم الله الرحمن الرحيم. انوارالمشارق طغرا اگر به آسمان فصاحت ضیا نمی‌دارد در خاور زمین انشا از صبح بلاغت پرتو نمی‌افتاد“^۱.

۱۷. پری‌خانه: رساله‌ای است که ملا طغرا در آن شاه عباس ثانی صفوی را توصیف کرده. آغاز:

”بسم الله الرحمن الرحيم. پری‌خانه طغرا چون به نام خدیو ایران در زمین تازگی رقم بنا کرد در فقیر سهر صبا به جهت بلقیس سلیمان از شرم این بیت‌الضم بساط نچید“^۲.

۱۸. وجدیه: در این رساله فن موسیقی را مورد بحث قرار داده است بدین وسیله معلوم می‌شود که ملا طغرا در فن موسیقی ید طولی داشت و از کنهات آن فن نابلد نبوده است. آغازش این طور است:

”بسم الله الرحمن الرحيم.
این نامه که آوازش در انشا دارد صد شعبه معرفت در املا دارد
طغرا از شنیدنش درآمد چو به وجد وجدیه اگر بخوانش جا دارد
نغمه دلنشین به ترنم حمد سازنده مقام پذیرد که دف آسمان را به چنبر افق
نواخته“^۳.

۱۹. کلمة‌الحق: در این رساله آزاد مزاجی شاه و شاهزاده و امرا را تذکر داده است. آغاز:

”بسم الله الرحمن الرحيم. کلمة‌الحق طغرا حجتی ست بر عدم سخای پادشاه
حرص پرور و این سخن صدق نماز برهانی ست بر وجود امساک اولاد آن
بخل گستر“^۴.

۱. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۴۳۵.

۲. همان، برگ ۴۴۱.

۳. همان، برگ ۴۴۵.

۴. همان، برگ ۴۵۴.

۲۰. آشوب‌نامه: در این رساله طغرا هفت مثنوی زلالی را معرفی نموده است و چندین دیگر سخن‌سرایان قدیم را هم تذکر داده. آغازش این است:

”بسم الله الرحمن الرحيم

ز نظم و نثر چو پُرشور بود این انشا خطاب یافت به آشوب‌نامه طغرا

شکر ناظمی که ابیات بر اوج سپهر از معنی ابداعش صورت وجود بسته و حمد راقمی که قطعات پرتو مهر از کلک اختراعش به ترکیب ورود پیوسته“^۱.

۲۱. ثمره طبی: این رساله در فن پزشکی است و مصطلحات آن فن را شرح می‌دهد. آغاز:

”بسم الله الرحمن الرحيم. ثمره طبی طغرا که این تازه میوه کاغذین سبد است در باغ حکمت انشا بر حاصل نهان خانه‌اش سند است“^۲.

۲۲. جلوسیه: این رساله مشتمل است بر احوال جلوس اورنگ‌زیب عالمگیر. آغاز:

”بسم الله الرحمن الرحيم. جلوسیه طغرا عبارتی‌ست از این رقم که چون به دعوی آسمان پایگی تحریر شتافت در سرزمین انشا حرف خویش را یک قلم به این نوشته از بابت لوح چرخ بر کسی یافت“^۳.

۲۳. چشمه فیض: طغرا در این رساله باریابی جهانگیر به دربار اکبر بزرگ را در پیرایه نادر مانند معراج تذکر داده است. آغاز این است:

”بسم الله الرحمن الرحيم. چشمه فیض طغرا نام این تازه مقال است که از تری لفظ خشکی نخواهد پذیرفت و تشنه راه انشا که جوی آب خیال است در معنی خیرات جاری او خواهدش گفت“^۴.

۲۴. عبرت‌نامه: این یک اندرز‌نامه‌ای‌ست که طغرا برای مقیمان کاشی نوشته است. آغاز این عبارت دارد:

”بسم الله الرحمن الرحيم.

۱. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۴۵۵.

۲. همان، برگ ۴۶۱.

۳. همان، برگ ۴۶۸.

۴. همان، برگ ۴۷۴.

رقعات قلمی بهر مقیمان شده عبرت‌نامه که شود رو سیه آن دزد سخن چون خامه^۱

۲۵. تذکرة الاحبا: در این رساله چند تن از مشاهیر کشمیر را نام برده که آنها طغرا را دوست می‌داشتند و لطف‌ها می‌نمودند. آغاز این طور است:

”بسم الله الرحمن الرحيم. این زمین فکر چون گلشن تذکر چند محب گردید،
غنچه خطاب تذکرة الاحبا به رنگ شگفتن رسید“^۲.

۲۶. رقعات: این مجموعه نامه‌هاست که ملا طغرا به نام آدم‌های برجسته علمی آن زمان نوشته است.

از این رساله‌ها نوزده رساله اول از مطبع مصطفایی، کانپور در سال ۱۲۶۶ هجری چاپ شد و باقی الآن در انتظار چاپ است.

سبک نویسندگی

ملا طغرا منشی زبردستی است لذا در همه تخلیقاتش این رنگ غالب است. مضامین را در پیرایه نوین و تازه مطرح می‌نماید و با تصنع و تکلفات آن را تزیین می‌دهد و هنر نویسندگی و قدرت قلم را ابراز می‌نماید بلکه در ایراد صنایع و بدایع لفظی و معنوی تا حد غلو رفته و آن قدر مبالغه بسیار به خرج داده که گاهی اصلیت تاریخی و مطالب حقیقی در پوشش عبارت‌ها و کنایه‌های پیچ در پیچ مکتوم می‌گردد. با این همه آثار ملا طغرا دارای ارزش تاریخی و علمی است و برخی از آنها برای کسب اطلاعات دارای حیثیت مرجع هستند و در ردیف شاهکارهای نثر فنی عهد شاهجهان محسوب می‌شوند.

نسخه‌های خطی این رساله‌ها در کتابخانه شرقی خدابخش پتنا و کتابخانه مرکزی دانشگاه پتنا محفوظ است.

۱. کلیات طغرا، نسخه خطی، برگ ۴۸۹.

۲. همان، برگ ۵۱۹.

منابع

۱. اصغر، آفتاب، تاریخ‌نویسی فارسی در هند و پاک، لاهور، پاکستان ۱۹۵۸ م.
۲. اصفهانی نصرآبادی، محمد طاهر، تذکره طاهر نصرآبادی، نسخه خطی، کتابخانه خدابخش، پتنا، شماره ۶۸۷.
۳. بلگرامی، میر غلام علی آزاد، ید بیضا، نسخه خطی، کتابخانه خدابخش، پتنا، شماره ۶۹۱.
۴. حسینی، میر حسین دوست، تذکره حسینی، کتابخانه خدابخش، پتنا، شماره ۶۹۴.
۵. خلیل، علی ابراهیم خان بهادر، خلاصه‌الکلام، نسخه خطی، کتابخانه خدابخش، پتنا، شماره ۷۰۴.
۶. داغستانی، علی قلی خان واله، ریاض‌الشعرا، نسخه خطی، کتابخانه خدابخش، پتنا، شماره ۶۹۳.
۷. راشدی، سید حسام‌الدین، تکمله تذکره شعرای کشمیر.
۸. گوالیاری، شیخ سراج‌الدین علی خان، مجمع‌النفایس، نسخه خطی، کتابخانه خدابخش، پتنا، شماره ۶۹۵.
۹. مشهدی، ملا طغرا، کلیات طغرا، نسخه خطی، کتابخانه خدابخش، پتنا، شماره ۳۳۳.